

2. Jazheva D. D., Jazheva S. A. The use of information and communication technologies in the process of learning the Russian language // Scientific and methodological electronic journal "Concept". – 2013. – No. 4 (April). - S. 21–25.
3. Zhukova R. S. Data and computer: useful and useful computer. [Electronic resource]. - Access mode: www.ourboys.ru. – Our boys.ru – 25.04.18.
4. Kalinina O. S., Shatalova E. V. Influence of the computer on the mental and physical health of children // Scientific and methodological electronic journal "Concept". - 2017. - Vol. 39. - S. 3416–3420.
5. Petrova E. I. Data and computer // Philosophical problems of information technologies and cyberspace. - 2012. - No. 1.
6. Rakhmetova A. T. The use of interactive teaching methods in Russian and foreign language classes as a means of activating the cognitive activity of students // СНВ. – 2015. – No. 1 (10).

УДК:81

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-96-101

**Мураталиева Уркуя Тойчуевна, Айтибаева Жыпаргул Калыевна, Абдышова Зарина
Абдиназаровна**

Ош мамлекеттик университети, мамлекеттик тил кафедрасы, окутуучу,
Ош мамлекеттик университети, мамлекеттик тил кафедрасы, улук окутуучу,
Ош мамлекеттик университети, мамлекеттик тил кафедрасы, улук окутуучу

**Мураталиева Уркуя Тойчуевна, Айтибаева Жыпаргуль Калиевна, Абдышова Зарина
Абдиназаровна**

ОшГУ, кафедра государственного языка, преподаватель
ОшГУ, кафедра государственного языка, старший преподаватель
ОшГУ, кафедра государственного языка, старший преподаватель
**Muratalieva Urkuya Toychuevna, Aitibaeva Jypargul Kalyevna, Abdyshova Zarina
Abdinazarovna**

Osh State University, Department of State Language, Lecturer
Osh State University, Department of State Language, Senior Lecturer
Osh State University, Department of State Language, Senior Lecturer

**ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЫНДА КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА ТЕКСТ МЕНЕН
ИШТӨӨНҮН БЫК-ЖОЛДОРУ
МЕТОДЫ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ НА УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ
METHODS OF WORKING WITH TEXT IN KYRGYZ LANGUAGE LESSONS
IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS**

Аннотация: Макалада кыргыз тилин жогорку окуу жайларында окутууда текст менен иштөөнүн ык-жолдорун көрсөтүп, бул предметти окутуунун негизги максаты текстти жазуу жана сүйлөө кебиндеги адабий норманы калыптандырууга токтолуп, күнүмдүк сабакта тексттер боюнча иштөөдө интерактивдүү усулдарды колдонуу менен сабактын ырааттуулугун, студенттердин сабакка болгон кызыгуусун жаратып, кыргыз тилинин

тилдик өзгөчөлүктөрүн активдүү үйрөтүү менен оозеки жана жазма кебинин сабаттуулугун, активдүүлүгүн арттыра тургандыгы тууралуу кеп козголот.

Аннотация: В статье представлены подходы к работе с текстом при обучении кыргызскому языку в высших учебных заведениях и основная цель преподавания данного предмета сосредоточена на формировании литературных норм в письменной и устной речи, а в повседневной работе по текстам рассматривается вопрос о том, как использование интерактивных методов повышает последовательность уроков, уровень грамотности и активности устной и письменной речи, увеличивая интерес студентов к урокам и активно обучая языковым особенностям кыргызского языка.

Abstract: The article presents approaches to working with text when teaching the Kyrgyz language in higher educational institutions, the main purpose of teaching this subject is focused on the formation of literary norms in written and oral speech, and in everyday work on texts, the question of how the use of interactive methods increases the sequence of lessons, the level of literacy and activity of oral and by increasing students' interest in the lessons and actively teaching the language features of the Kyrgyz language.

Негизги сөздөр: текст, текст түзүү, текст талдоо, кыргыз тили, салттуу метод, инновациялык метод, студенттин кебин өстүрүү ж.б..

Ключевые слова: текст, составление текста, анализ текста, кыргызский язык, традиционный метод, инновационный метод, развитие речи учащихся и др..

Keywords: text, text compilation, text analysis, Kyrgyz language, traditional method, innovative method, student speech development, etc..

Жогорку окуу жайында билим алып жаткан студенттердин басымдуу бөлүгү кыргыз жана орус мектептерди бүтүргөн, башка улуттун өкүлдөрү болгондуктан негизги окуу предмети катары жана улут аралык байланыш-катыштын тили катары кыргыз тилин окутуу, үйрөтүү учурдагы манилүү маселелердин бири болуп саналат. Себеби, Кыргыз Республикасында жашап жаткан кайсы улуттун өкүлү болбосун кыргыз тилин өздөштүрүүгө, өз оюн эркин адабий нормада ырааттуу айта билүүгө, сабаттуу жаза билүүгө милдеттүү. “Ар бир элдин эң башкы маданияты да анын колунда, курч куралы да эне тили” - деп Т.Сыдыкбеков [1. 5-б.] айткандай, бүгүнкү учурда кыргыз тили пикир алышуунун куралы гана болбостон, туура, так, көркөм жаза билүүнүн да куралы болуш керек.

Мамлекеттик тилдин тагдырына байланыштуу анын колдонулуу мүмкүнчүлүгүн жана анын жазма адабий формасынын калыптанышын шарттай турган, анын тулкусун лингвистика илиминин алкагында чечмелөөгө мүмкүндүк берген бөлүгү - адабий норма ал жөнүндө жалпыланган түшүнүк берүүчү проблема – тилдик норма. Кыргыз тилин жогорку окуу жайларындагы окутуунун негизги максаты ушул болуш керек б.а. текстти жазуу жана сүйлөө речиндеги адабий норманы калыптандыруу.

Тил коомду жана дүйнөнү таанып билүүнүн бирден-бир каражаты болсо, кыргыз тилин үйрөнүү, кыргыз элинин маданиятын, салтын, жөрөлгөсүн, каадасын, үрп-адатын, адабиятын жана тарыхын үйрөнүүнүн негизги каражаты болуп саналат. Себеби жогорудагы белгиленген көрүнүштөрдү бир гана текст менен иштөө жана текст түзүү аркылуу үйрөтүүгө болот.

Тил үйрөнүү табигый шартка канчалык интенсивдүү болсо да, жогорку окуу жайларында тилди окутуу да чоң мааниге ээ. Анткени, учурда билим алып жаткан окуучу келечектеги жаш кадр, ал бала мектепке караганда окуу жайга келгенде бир аз да болсо

бардык көрүнүшкө болгон көз карашы өзгөрүп, алардын жаш өзгөчөлүгү да ар кандай нерсени бат кабыл алууга ыңгайлашкан. Ошол эле учурда анын башка чөйрөгө келип кошулушу да чоң таасир берет. Мына ушундай учурда мүмкүн болушунча күчтүү таасир бере турган ыкмаларды колдонуу менен көбүрөөк тексттер менен иштөө зарыл.

Кыргыз тилин окутуу менен туура жазууга жана туура окууга гана багыт албастан, аларды мекенчилдикке, намыстуулукка, өз эли-жерин, мекенин сүйүүгө тарбиялоо зарыл.

Мамлекеттик тилди жогорку окуу жайларында жогорку деңгээлде окутуу учурдун талабы. Коммуникативдик компоненттүүлүктүн негизинде, келечектүү проблема катары мамиле жасообуз керектигин бүгүн турмуш өзү көргөзүүдө. Анткени, Кыргызстанда туулуп, Кыргызстанда жашаган кандай гана улуттун өкүлү болбосун, окуу жайды бүткөндөн кийин келечекте өндүрүштүн ар кандай тармагында жумушка кабыл алынганда тилдик сабаттуулугун, кыргыз тилинде жогорку деңгээлде окуй жана жаза билүүсү, сүйлөө этикасын мыкты өздөштүргөн кадрлардан болуусу зарыл. Ал үчүн студент болуп окуу жайдын босогосун аттаган күндөн тартып, кыргыз тилин окутуунун максаты, милдети, анын бүгүнкү күндөгү абалы жана зарылдыгы тууралуу маалымат берүү менен өз ара карым-катыштын, элибиздин тарыхын, маданиятын, улуттук дөөлөттөрдү, баалуулуктарды таанып билүүнүн каражаты катары кыргыз тилин үйрөнүү керектигин жеткирүү негизги орунда туруусу абзел. “Тилим менен улутмун”, “Тилим менен мамлекетмин” - деген идеяны жетекке алып, балдарды мамлекеттик тилди сүйүүгө, урматтоого жана чыныгы атуулдук образдын калыптанышына үндөшүбүз керек. Мына ошондо гана кыргыз тили окуу предметинин гана тили болуу деңгээлинен жогору көтөрүлүп, кыргыз тили бара-бара балдардын окуу, турмуш-тиричиликтик, маданий –социалдык өз ара эркин мамиле түзүүнүн тили катары кеңири масштабда колдонулуусуна түрткү берүүбүз зарыл.

Кептин жеке мүнөзгө ээ болушу – анын субъективдүүлүгүн, варианттуулугун, кырдаалга жарашыктуулугун, убактылуулугун ж.б. жекече өзгөчөлүгүн айгинелөөчү негизги касиети.[1.17-б].

Балдарга сөз маданиятын үйрөтүү жеке эле туура сүйлөп, туура жазууга же ойду так, толук берүүнү, тил каражаттарын окутуу пайдаланууну гана үйрөтпөстөн, баарыдан мурда эне тилин сүйүүгө, урматтап баалоого үйрөтөт.

Кыргыз тилин окутуунун технологиясынын негизги милдеттеринин бири – жогорку окуу жайларында кыргыз тилин окутуу ишин мазмундук жана усулдук жактан жаңылоо, эски традициялык усулдан алыстап, талапка ылайыктуу жаңы инновациялык усулдарды колдонуу, улуттук баалуулуктарга таянуу менен окутуу-тарбиялоо ишин бийик деңгээлге көтөрүү болуп эсептелет. Муну менен кыргыз тилинин тилдик бөтөнчөлүктөрүн окутуу менен эле чектелбестен, келечекте кеп ишмердүүлүгүнүн татыктуу деңгээлде болуусуна, чечендик кептин мыкты үлгүсүнүн деңгээлине көтөрүү милдети да турат. Ал үчүн окутуучу күнүмдүк сабагында жаңыча усулдарды кеңири колдонуусу керек. Эң жакшы, жугумдуу сабак - бул талыкпаган изденүү, эмгекти талап кылат. Бүгүнкү күндүн мугалими – демократиялуу, таасирдүү, интуициясы күчтүү, адамгерчиликтүү, сылык жана жөнөкөй болуусу абзел.

Окуучунун алган билимин турмуштук тажрыйбасында колдоно билүүсүн калыптандырууда : “Уксам унугам, көрсөм эстеп калам, өз алдынча иштесем үйрөнүп алам” деген принципте иштөөгө, эмгектенүүгө, адамгерчиликтүүлүккө, практика менен теорияны айкалыштыра билгенге, алган тарбиясын турмушта колдоно билүүгө, жөндөм, көндүм,

шыкты калыптандырып, сөзү менен иши дал келген келечектеги инсандарды тарбиялоо окутуучунун негизги милдети болуш керек.

Кыргыз тили сабагы – бул белгилүү бир кептик-тилдик максатты көздөгөн, конкреттүү социалдык кептик маселени чечкен, окуучунун кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө багытталган жандуу пикир алышуунун, баарлашуунун сабагы. Бул сабакта колдонулган кайсы гана метод болбосун, ал баарыдан мурда, сүйлөшүүнү камсыз кылып, аны жакшыртууга кызмат кылышы зарыл. Бардык дидактикалык талаптар сүйлөшүү менен, сүйлөшүүнүн алкагында жана сүйлөшүүнүн бирдиги болгон текст менен биргеликте, байланышта аткарылышы керек.”[2. 37-б].

Окуу жайда ар кандай кесиптеги адистиктер даярдалып жаткандыгын эске алуу менен биринчи кезекте сүйлөшүүгө багыт берүү, ошол эле учурда аркандай маселеге, темага байланышкан тексттерди түздүрүү, аны тилдин айырмачылыктарына таянып окутуу, талдоо менен коммуникативдик жана интерактивдик усулдар менен сабакты уюштуруу сыяктуу маселелер негизги орунга коюлушу зарыл. Окуу жайдагы студенттердин адистигин эске алуу менен аларга тилдин бардык категорияларын окутуунун зарылдыгы жок. Алар үчүн эң биринчи кезекте сабаттуу жазуу жана кандай кырдаал болбосун, ошол нерсеге же окуяга байланыштуу кеп түзүүнүн ыкмасы окутулушу керек. Бул курстарга басымдуу түрдө тилдин орфографиясы, орфоэпиясы, кеп жана стилистика, грамматика, фонетика, лексика деген бөлүмдөрүн көбүрөөк берүү зарыл.

Ушул мезгилге чейин билим берүү системасында бир нече эл аралык долбоорлор иштеп алар окутуучуларга окутуунун жаңы стратегияларын, усулдарын жана ыкмаларын сунуштап, аларды пайдалана билүүнүн жолдорун көрсөтүп келүүдө. Ошондой болсо да, аларды өз практикасында кеңири пайдаланган мугалимдер анча көп эмес. Бардык эле сабактардын темаларында долбоор жактоо, бири-бирин окутуу, дискуссия, дебат өткөрүү, кластер түзүү, аудиторияда жалпы талкуулоо, Венндин диаграммасы, ж. б. усулдарды пайдаланганга ылайыктуу маалыматтарды камтууга болот. Мына ошол жерин өзүнчө алып, сабакты жүргүзүүнүн формасын, планын жаңы усулдар менен түзүү сунушталат жана зарыл. Мындай жаңы усул, жаңы ыкма түрүндө интерактивдүү усулдарды пайдаланып өтүлгөн сабактар окуучуларды жандандырып, сабакка болгон кызыгуусун арттырат. Ошондой эле окуучулар өз оюн эркин айтып, аргументтүү түрдө далилдеп берүүгө, түгөйү менен жана чакан топтордо иштеп пикир алышып, активдүү абалды түзөт.

Грамматикалык теманы бышыктоо жана окуучуларга түшүнүктүү болсун үчүн текст менен иштөөнү негизги орунга коюуга болот. Текстти тандоодо өзгөчө окуучулардын адистигин эске алуу менен ошол кесипке байланышкан тексттерди, кыргыздын улуттук баалуулуктарын эске алып үрп-адат, санжыра, маданият, экология, адабият, искусство, кол өнөрчүлүк, кесипчиликке байланышкан тексттерди берүүгө болот. Себеби, бул тексттерди талдоо жана окутуу аркылуу бир гана кыргыз тилинин теориясын окутпастан улуттук баалуулуктарды аздектөөгө, аларды кийинки турмушунда колдонууга, сактоого тарбиялай алабыз. Дагы бир жагдай студенттердин кеп маданиятын, адеп-ахлагын, дүйнө таанымын, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү максатында байыртадан бери оозеки формада жашап келген макал-лакаптарды, санат-насыят ырларын пайдаланууга да болот. Мисалы: “Комуз” - деген текстти алайлы. Окуучуларга текстти таркатканга чейин алардын комуз жөнүндөгү кандай маалыматтары бар экендигин сурайбыз. Алар комуздун жасалышы, түрлөрү, аны жасоого кеткен каражаттар, түзүлүшүндөгү аталыштар сыяктуу жоопторду айтышат. Андан кийин ар бир топко же жеке окуучуга ушул эле темада түрдүү мазмундагы тексттер таркатылат.

1-тапшырма. Грамматикалык темага байланышкан өзгөчөлүктөрдү таап, түшүндүрмө беришип, текст талдоого алынат.

2-тапшырма. Ошол эле тексттен өзүңөргө түшүнүктүү болгон сүйлөм же сөздүн аягына (+) белгисин, тексттеги берилген ойго, сүйлөмгө же сөзгө өзүңдүн башкача пикириң болсо (-) белгисин, сага белгисиз, түшүнүксүз болгон сүйлөмгө же сөзгө (?) белгисин коюп чыккыла? Жыйынтыгында тексттеги коюлган белгилердин ар биринен орчундуу деп эсептеген сүйлөмдү же сөздү үч графага бөлүп жазышат да, ар бир графа боюнча талкуу жүргүзсө болот. Акырында сөзсүз жаңы жана түшүнүксүз сөздөрдүн котормосу, мааниси жөнүндө түшүнүк берилет. Сабак учурунда бир гана текст менен чектелбестен окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттыруу, теманы түшүнүүгө баланын жөндөмүн ыңгайлаштыруу максатында башка усулдарды колдонууга болот. Ал усулдардын айрымдарын карап көрсөк.

“Учурашуу оюну” - Бир мүнөттүн ичинде ар бир топ биргеликте башка топко болгон каалоо-тилегиңерди билдирген абалда кыска сөздөр менен үн чыгарып учурашкыла. Ар бир топтун учурашуусу кол чабуулар менен коштолуп турат.

Окутуучу: Ар бир бааралашуу учурашуудан башталат. Бизге күнүнө канча жолу учурашууга туура келет. Учурашуу биздин башка адамдарга болгон мамилебизди көрсөтөт. Ал аз сөздөн турса да, көп нерсени билдирет. Салам айтууга, алик алууга кыргыз эли байыртадан бери чоң маани берип келген. Ошондуктан кыргызда: “Улууга урмат кичүүгө ызат” - деген сөз бекеринен айтылбаса керек. Кыргыз элинде учурашууга кандай маани берип келген? Ушул суроо боюнча окуучулар менен 2-3-мүнөт талкуу жүргүзүлөт.

“Мээ чабуулу” - окуучулар темага байланышкан түшүнүксүз болгон түшүнүктөрдү, терминдерди, суроолорду аташат, мугалим алардын айткан ар бир сөзүн доскага илинген ватманга маркер менен жазып турат. Экинчи бөлүгүндө жазылган суроолор жана терминдер, түшүнүксүз сөздөр жөнүндө мугалим түшүнүк берет же окуучулардын дин өзүн иштетсе болот.

“Чынжыр оюну” - мында фразеологизмдерди, макал-лакаптарды, татаал сөздөрдү же жаңы сөздөрдү катыштырып оозеки сүйлөм түзүлөт. Мугалим өзү бир сүйлөм айтып, биринчи отурган балага узатат, ал дагы ошол сүйлөмгө улап, фразеологизмди катыштырып сүйлөм түзүп кийинки балага узатат. Ким сүйлөм түзө албай калса чынжыр үзүлөт да, ал оюндан чыгарылат, кийинкиси уланта берет да үч бала калганга чейин улантылып акыркы үчөө жеңүүчү деп табылат.

“Сөз жаса оюну” - мында берилген бир канча тамгалар жазылат алардын туш-тушуна бир топ чачылган тамгалар жазылат. Алгач чачылган тамгалардан сөздөр жасалат, сөздөрдөн сүйлөм түзүлүп, ал сүйлөмдөр бири-бири менен байланышып белгилүү бир текст чыгышы керек.

Күнүмдүк сабакта колдонгон инновациялык усулдарды маанисине, максатына колдонулуу өзгөчөлүгүнө жараша төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот.

1. Сабакты уюштуруучу усулдар: учурашуу оюну, комплемент айтуу ж.б.
2. Жаңы ойлорду жаратуучу усулдар: мээге чабуул, тексти эркин жазуу жана айтуу.
3. Бири-бирин окутуу усулдары: студенттердин чакан топторго бөлүнүп иштөөсү аркылуу ишке ашырылат. Аларга: мозаика, кезектешип бири-бирин текст боюнча окутуу, жалпы бири-бирин окутуу, зигзаг, чаташкан логикалык чынжырлар сыяктуу усулдарды кошууга болот.

4. Талкуулап пикир алышуу усулдары: дискуссия, кайчылаш дискуссия, дебат, аудиторияда жалпы талкуулоо, биргелешип издөө.
5. Өтүлгөн темаларды кайталоо усулдары: карусель, коллективде иштөө, кубиктеги суроолор, суроолор дарагы.
6. Идеяларды схема түрүндө чагылдыруу усулдары: кластер (кластер суроолору менен, кластер табышмак), концептуалдык карта, блокторго бөлүштүрүү.
7. Студенттердин эркин ой-жүгүртүүсүн өнүктүрүүчү усулдар: синквейн, даймонд, билем, билгим келет, билдим (ББКБ).
8. Текст менен иштөө усулдары: чаташкан сүйлөмдөр, сүйлөмдү толуктоо, негизги терминдер, дал келтирүү ж.б.
9. Жыйынтыктоо усулдары: Венндин диаграммасы, баалуулук даражаларына бөлүштүрүү.
10. Берилген тапшырманы ролдоштуруу: ролдук ойноо, иммитация, окуу жана окуганды эки-экиден болуп жыйынтыктоо ж.б.

“Интерактивдүүлүк –бул окуучунун инсандык жөндөм-шыгына, суроо-талаптарына негизделип, билим берүүнүн натыйжалуулугун арттырууга, өркүндөтүүгө жана жаңылоого багытталган окутуучуга болгон мамиле, иш-аракеттердин системасы”[4.28-б.].

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда белгилегендей күнүмдүк сабакта тексттер боюнча иштөөдө интерактивдүү усулдарды колдонуу менен сабактын ырааттуулугун, студенттердин сабакка болгон кызыгуусун жаратып, кыргыз тилинин тилдик өзгөчөлүктөрүн активдүү үйрөтүү менен оозеки жана жазма кебинин сабаттуулугун, активдүүлүгүн арттыра алабыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Аширбаев Т., Айтманбетов А. Кеп маданияты -Б.: Бийиктик, 2004,-212 б.
2. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Б.:Турар,2009.– 488 б.
3. Мамлекеттик тилди билүү деңгээлине коюлган талаптар. В2 – ортодон жогорку деңгээл. 2-чыг. – Б., 2017. – 72 б.
4. Инновациялык терминдер жана түшүнүктөр сөздүгү. Колдонмо. Түз. С.Иптаров ж.б. – Б., 2012. – 58 б.

References:

1. Ashirbaev T., Aitmanbetov A. Speech culture - B.: Biyiktik, 2004, p. 212.
2. Chymanov J. Theory and practice of Kyrgyz language teaching. - B.: Turar, 2009. - 488 p.
3. Requirements for the level of knowledge of the state language. B2 - medium to high level. 2nd edition. - B., 2017. - 72 p.
4. Dictionary of innovation terms and concepts. Application. Direct.S. Iptarov et al. -B.,2012.- 58 p.